

ALİ ŞİR NEVAYİ, YAŞAMI, EDEBİ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ*

Dr. Sedat ADIGÜZEL**

ÖZET

Ali Şir Nevâyî, 15. yüzyıl Türk Çağatay Edebiyatı'nın en önemli şairlerinden biridir. Değerli bir devlet adamıdır. Eserlerinde Türkçe'ye büyük bir önem vermiş ve Türkçe'nin dönemin edebî dili olmasına çalışmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin divanlarıyla birlikte otuz yakın eseri bulunmaktadır.

Türk Çağatay Edebiyatı'nın en büyük şair ve alimlerinden bir olan Ali Şir Nevâyî, 9 Şubat 1441'de Herat'ta doğmuştur. Uygur Türklerinden olan Nevâyî, Kıçkine Bahşı olarak da bilinen Gıyasettin Kıçkine'nin oğludur. Şahrüh'un ölümü üzerine küçük yaşlarda Herat'tan ayrılmak zorunda kalmış ve çocukluğunun bir dönemini Irak'ta geçirmiştir. 1452 yılında Sultan Ebulkasım Babür'ün Horasan'a hakim olmasıyla birlikte Kıçkine Bahadır Horasan'a döner, babasıyla gitmeyen Nevâyî, Herat'ta kalır. Nevâyî, Hüseyin Baykara ile birlikte Meşhed ve Semerkand gibi devrin önemli ilim merkezlerinde dönemin ileri gelen alimlerinden dersler alarak yetişir. Babasının ölümünden sonra Herat'a dönen Nevâyî, Ebu Sait Mirza'ya hizmet etmiştir. Hüseyin Baykara 1469 yılında Horasan'a hakim olunca Nevâyî, Baykara'nın sarayında mühürdarlık görevine getirilir. Devlet görevinde vezirliğe kadar yükselir. Ali Şir Nevâyî, devlet görevinde bulunduğu süre içerisinde yaptığı işlerle ne kadar önemli bir devlet adamı olduğunu gösterir. Devlet adamlığı Nevâyî'nin, şairliği kadar önemli bir yönüdür. Baykara'nın sarayında ilk büyük hizmeti vergiler yüzünden çıkan isyanı aldığı tedbirlerle önlemesi olur.¹

Nevâyî'nin, Hüseyin Baykara için yaptığı en büyük fedakarlık Yadigar Mehmet olayının sona erdirilmesinde olur. Nevâyî, büyük cesaret örneği gösterip Yadigar Mehmet'i yakalayarak Hüseyin Baykara'ya teslim eder.² Devlet görevinde bulunduğu süre içerisinde devletten maaş almaz. Herat'ın mimarisine önemli katkılarda bulunur. "O kadar ki, resmi görevde bulunduğu halde devletten maaş

* Bu makale, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "Ölümünün 500. Yılında Ali Şir Nevayî" adlı panelde bildiri olarak sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

¹ Ali Şir Nevâyî mad. ,Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi -Devriler, İsimler, Eserler, Terimler-, C.7, Dergah Yayınları, İstanbul 1990, s.37.

² Agah Sırrı Levend, Ali Şir Nevâyî Hayatı, Sanatı, Kişiliği, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s.35

almamış, sırası düştükçe devlete yardım etmiş; bir mahalle, bir cami ve medrese, bir tekke ve hastane, bir hafız yetiştirme merkezi yaptırmış ve bu müesseselere büyük mülk vakfetmiştir.”³ Devlet görevindeyken haksızlıklara karşı verdiği mücadelelerden dolayı birçok düşman kazanan Nevâî, düşmanlarının uğraşları sonucu devlet görevinden alınarak Herat dışına çıkarılmıştır. 1490 yılında devlet görevlerinin hepsinden ayrılarak Herat’a dönen Nevâî, eskisinden daha fazla ilgi görür. Ali Şir Nevâî, Esterabad seferinden dönen Hüseyin Baykara’yı karşılamaya gittiğinde 3 Ocak 1501 yılında vefat eder. “Ali Şir’in ölümü üzerine Herat’ta resmi yas tutulmuş ve bizzat hükümdarın başkanlığında verilen Türk usulü ‘aş’ (yuğ yemeği), Herat tarihinde benzeri görülmeyen bir hadise olmuştur.”⁴

İlmi ve Edebi Şahsiyeti

Ali Şir Nevâî büyük şair, alim ve sanatkarların yaşadığı bir yer olan Herat’ta yetişmiştir. Şair küçük yaşta şiir yazmaya merak salmış. Çok küçük yaşlarda gazeller yazmaya başlamıştır. Bu merakın sebebini yaşadığı çevrede ve aile ortamında aranmalıdır.⁵ Babası evinde şairleri toplayan, hece vezniyle şiirler yazan birisidir. Aynı şekilde Nevâî’nin dayıları da şairdir. Molla Cami, Hatifi, Hüseyin Kaşifi, Devlet Şah gibi bir çok ünlü şair ve sanat adamı Nevâî’nin yetişmesine katkıda bulunmuşlardır. Çocuk denecek yaşlarda devrinin büyük şairleriyle mektuplaşmış ve yaşının çok üstünde anlaşılması zor olan Feridüd-din-i Attar’ın Mantikut Tayr’ını elinden bırakmamıştır. Molla Cami gibi devrin büyük sanatkarıyla iyi bir dostluk kurmuştur. Molla Cami’nin ölümü şairi derinden sarsmıştır. Bu ortamda yetişen Ali Şir Nevâî büyük devlet adamlarının da himayesini görmüştür. Bu şekilde büyük şair ve sanatkarlar arasında yetişen Nevâî eserleri, ilim ve fikir alanındaki düşünceleri ile dönemin ileri gelen ideal ve örnek insanı olmuştur.

Ali Şir Nevâî, ilk şiirlerini Farsça yazmıştır. Nevâî’nin ilk gençlik yıllarında Farsça şiir yazması döneminin eğilimleri göz önüne alındığında oldukça tabiidir. Nevâî, Farsça’nın yanında Arapça’nın da bütün inceliklerine vakıftır. Daha sonra eserlerini Türkçe yazmıştır. “Nevâî, bunu ‘şuur sinnine kadem’ koyduğunda Türkçe yazmaya başladığını açıklamaktadır.”⁶ Türkçe şiirleriyle ve samimi bir Türkçü ve Türkçeci olarak Türk kültürüne büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Ali Şir Nevâî Türkçe’nin Farsça’ya karşı üstün bir dil olduğunu savunuyordu. Muhakemetü’l Lügateyn’de Türk dilinin özelliklerini ve zenginliklerini sıralar. Nevâî Türkçe’nin kelime hazinesiyile yapısındaki zenginliği, şekillerin

³ Toker Yayınları Edebi Heyeti, Çağatay Edebiyatı ve Ali Şir Nevâî, Toker Yayınları, İstanbul 1986, s.92.

⁴ Toker Yayınları Edebi Heyeti, Age., s.93.

⁵ Agah Sırrı Levend, Age., s.48.

⁶ Agah Sırrı Levend, Age., s.51.

kullanılışındaki kolaylığı beş yüz yıl önce fark etmiş, kendi imkanlarıyla bu özellikleri açıklamaya çalışmıştır.

“Bütün Divan şairlerimiz gibi o da klasik İnan edebiyatının biçim ve muhteva unsurlarını benimsemiş olmakla birlikte, eserlerine Türk hayatından levhalar yerleştirmek, şiirlerinde tamamen milli ve mahalli motifler; deyim, terim ve mecazlar kullanmak suretiyle bu edebiyattan ayrılarak daima orijinallini muhafaza etmiştir.”⁷

Nevâî, eserlerinde belli bir ideali savunmuştur. Nevâî'nin ideali Türk Dilini Farsça'nın etkisinden kurtarmak ve Türkçe'yi layık olduğu yere getirmektir. Türk Edebiyatındaki dağınıklığa bir son verme amacı vardır. “Bu ülküsünü Lisanü't Tayr'da řu beyitle açıklar:

Türk nazmıda çü tartıpın alem

Eyledim ol memleketni bir kalem”⁸

Nevâî'in eserlerinin bir başka güzelliği de eserleri günlük hayatın yankılarına, çağının yaşayan tiplerine, tarihi olaylara sık sık rastlanmasıdır. Şairin bu özelliği bilhassa divanında ve Hamsesinde açıkça görüldür. Hamsesinde yer alan İnan kaynaklı hikayeleri Türk ruhuna uygun hale getirir. Kahramanlarını tamamen Türkleřtirir. Ali Şir Nevâî'nin Hamse'si çağdaşı olan diğer şairlerin hamselerinden bu özelliğinden dolayı üstün tutulmaktadır. Anlaşılabacağı gibi Ali Şir Nevâî Türkçe'yi sanat dili haline getirmek ve münevver Türk ruhunu yükseltecek eserler vermek emelindedir.⁹

Ali Şir Nevâî'nin eserleri sadelik ve ciddiyet temelleri üzerine kurulmuştur. Ahlak, iyi niyetli olma onun en belirgin özelliklerindedir. İnsan yaşamdan zevk almayı bilmeli ve onun güzelliklerini sevmeyi öğrenmelidir. Ali Şir Nevâî Türk milliyetçisi olarak kabul edilir. Kendisi eserlerinde Türk milletine ve Türkçe'ye verdiği önemle bunu göstermiştir. Farsça'nın güçlü bir dil olduğu bu dönemde Türkçe eserler vermiş. Eserlerine Türk hayatından motifler yerleştirmiştir. Lisanü't-Tayr'da Türk milleti için yaptıklarını şöyle anlatır: “Cihanda Türk Edebiyatı bayrağını kaldırmakla, Türkleri tek bir millet, tek bir camia haline soktum.”¹⁰

Devlet adamı ve şair olan Nevâî, aynı zamanda musiki, resim, mimari ve hat ile de ilgilenmiş ve bu sahalarda eserler vermiştir. Nevâî'nin güzel besteleri olduğu kaydedilmektedir. “Horasan'da tanınmış bestelerden olan “Yedi Bahr” usulünün onun tarafından kuş seslerini taklit ederek meydana getirildiği bilinmektedir.”¹¹

⁷ Toker Yayınları Edebi Heyeti, Age., s.95.

⁸ Agah Sırrı Levend, Age., s.212.

⁹ Toker Yayınları Edebi Heyeti, Age., s.95.

¹⁰ Toker Yayınları Edebi Heyeti, Age., s.98.

¹¹ Ali Şir Nevâî mad. ‘Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi -Devriler, İsimler, Eserler, Terimler-, s.38.

Ali Şir Nevâî'nin eserleri sadece Doğu Türkistan'da değil kullandığı dil sayesinde tüm Türk dünyasında kolaylıkla anlaşılmiştir. Nevâî'nin etkisi bütün Türk Edebiyatlarında hissedilmiştir.

Nevâî'nin Orta Asya Türk Dili ve Edebiyatı'nın gelişmesinde büyük tesiri olmuştur. Bundan dolayı Çağatayca'ya Nevâî Dili denmiştir.¹² Eserleri Türkistan'dan başka, Azeri ve Anadolu sahasında da okunan Ali Şir Nevâî'yi Divan şairlerimiz tarafından da benimsenmiş ve şiirlerine bir çok nazireler yazılmıştır.

Eserleri:

Daha çocuk denecek yaşta başlayıp hayatının sonuna kadar şiirler yazmış olan Ali Şir Nevâî bunları farklı zamanlarda farklı adlar altında bir araya toplayıp yedi divan meydana getirmiştir.

Nevâî'nin Türkçe divanlarının yanında bir de Farsça divanı bulunmaktadır. Nevâî'nin divanlarının en eskisi başkaları tarafından derlenip 1465-66 yıllarında ünlü hattat Sultan Ali Meşhedî tarafından istinsah edilmiş olanıdır.

Nevâî ilk yazdığı şiirlerle iki divan, daha sonra yazdıklarını da katarak bu iki divanı dört ayrı divan haline getirmiş, yaşlılık çağında ise hepsini tek ad altında bir araya getirmiştir.

A- I- Bedayiu'l-Hidaye: 1470-1476 yılları arasında Hüseyin Baykara'nın isteği üzerine tertip etmiştir.

II- Nevadirü'n- Nihaye: 1476-1486 yılları arasında yazdığı şiirlerini içine alan ikinci divanıdır. Ali Meşhedî'nin hattıyla yazılmış tek nüshası Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi, Biruni Şark-Şinasilik Enstitüsünde bulunmaktadır.

B- I- Garaibü's-Sıgar: Nevâî ilk divanından sonra yazdığı şiirleri de ekleyerek divanlarının sayısını dörde çıkarmıştır. Bunu da Hüseyin Baykara'nın isteği üzerine yapmıştır. Bedayü'l-bidaye için yazdığı önsözün aynısını bu divana koyarak yirmi yaşına kadar yazdığı şiirlerini almıştır.

II- Nevadirü's-Şebab: Gençlik yıllarında, yirmi ile otuz beş yaşları arasında yazdığı şiirlerini bir araya getiren divanıdır.

III- Bedayü'l-Vasat: Otuz beş ile kırk beş yaşları arasında yazdığı şiirlerini bir araya getiren divanıdır.

IV- Fevadiü'l-Kiber: Nevâî'nin ömrünün sonuna doğru yazdığı şiirlerini ihtiva eder.

¹² Toker Yayınları Edebi Heyeti, Age., s.96.

C- Hazainü'l- Meani: Dört divanında yer alan bütün şiirleriyle son şiirlerinin birlikte harmanlanmasından meydana gelen son divanıdır. Külliyyat-ı Devanın adıyla da tanınan bu eser 1959 yılında Özbekistan Fenler Akademisi'nde Hamit Süleyman tarafından yayımlanmıştır. Nevâyî bu divanına ayrı bir önsöz yazmıştır.

Farsça Divanı: Bilinen üç nüshası bulunan bu divanda Nevâyî Fani mahlasını kullanmıştır. Şair Mukaddimetü'l lügateyn'de bu eserin 6000 beyitten meydana geldiğini belirtmektedir.

Mesneviler: Nevâyî Hamsesinden sonra yazdığı başka bir eseriyle birlikte altı mesnevi meydana getirmiştir hamsesindeki mesneviler şöyle sıralanmaktadır.

1- Hayretü'l Ebrar: Nizami'nin Mahzenü'l esrar'ı ile Emir Hüsrev'in Matlaü'l-envari ve Cami'nin Tuhfetü'l Ahrar'ına nazire olarak 1483 yılında yazılmıştır. Dört bin beyit civarındadır. Ahlaki bir karakter taşıyan bu eserde, dinin başka konuları, ahlaki meseleler ve yaşadığı çağın toplumsal hayatı anlatılmaktadır.

2- Ferhad ü Şirin: Nizami ve Hüsrev Dihlevi'nin aynı addaki eserinden ilham alınarak 1484 yılında yazılan mesneviyi diğer Hüsrevü Şirinlerden ayıran özellik Ferhad'ın, Nevâyî'nin mesnevisinde sıradan biri değil Çin hanının oğlu olmasıdır. Bu mesnevi 5780 beyitten oluşmaktadır.

3- Leyla vü Mecnun: 3500 beyitten oluşan bu mesnevi Mecnu u Leyla olarak da bilinmektedir. İran edebiyatında ilk defa Nizami tarafından işlenen bu konu daha sonra Hüsrevi Dihlevi tarafından işlenmiştir. Nevâyî bu iki yazardan da istifade etmiştir.

4- Seba-i Seyyare: 5000 beyit civarında olan bu mesnevi elli babdan meydana gelir. Mesnevinin konusunu ilk olarak Firdevsi Şehname'sinde işlemiştir. Mesnevinin konusu Behramın güzel cariyesi ile olan macerasıdır.

5- Seddi İskenderi: 1485 yılında yazılmış olan bu mesnevinin beyit sayısı 7000 den fazladır. Nevâyî bu eserinde İskender'i bir Türk hükümdarı gibi tasavvur etmiş ve onun şahsında Hüseyin Baykara ile oğlu Bediüzzaman'ı anlatmıştır.

6- Lisanü't-Tayr: Nevâyî'nin Hamsesinin dışında kalan mesnevisidir. 3553 beyitten oluşur. Konusunu Attar'ın Mantıku't-tayr adlı eserinden almış olmakla beraber Nevâyî birçok değişiklik ve eklemeler yapmıştır. Attar'ın hikayesindeki on kuştan sekizini almış ve bunlara altı tane daha ilave ederek eserde rol alan kuşların sayısını on dörde çıkarmıştır. Yazarın yaşı ile ilgili ifadelerinden eserin 1499 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Nesayimü'l-mehabbe Min Şemayimi'l fütüvve: Eser Cami'nin 1478 de yazdığı Nefehatü'l-üns min hazarati'l kuds adlı eserinin Çağatay Türkçesine tercümesidir. Nevâyî bu eseri Cami'nin isteği üzerine kaleme almıştır. Bu eser 1495 yılında bitirilmiştir. Yedi yüz yetmiş velinin hikayesi anlatılır. Eserine Attar'ın Tezkiretü'l

Evliya'sından da parçalar almıştır. Ayrıca Cami'de ve Attar'da olmayan Yesevi'den kendi zamanına kadar olan Türk şeyhlerini de almıştır.

Mecalisü'n-Nefais: 1491-92 yıllarında kaleme alınmıştır. Eserin en önemli özelliği Türkçe yazılan ilk şuara tezkiresi olmasıdır. Şair eserini sekiz bölüme ayırmış ve her bölüme meclis adını vermiştir. Sekizinci meclis tamamen Hüseyin Baykara'ya ayrılmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshaya göre eserde dört yüz elli bir şair bulunmaktadır.

Hamsetü'l- mütehayyirin: Nevâî bu eserini Cami'nin ölümünden sonra bu dostu için yazmıştır. Bir mukaddime, üç muhavere ve bir hatimeden oluşur. Bütün bölümleri Cami'den bahsetmektedir. Eserin içinde aralara serpiştirilmiş bazı şiirlerde bulunmaktadır.

Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir Big: Nevâî'nin babası gibi sevip saydığı Seyyid Hasan'ın ölümü üzerine onun hayatını meziyetlerini ve kendisiyle hatıralarını mensur ve manzum olarak kaleme aldığı risalesidir.

Hâlât-ı Pehlevan Muhammet: Nevâî bu eserini de çok yakın dostu şair, bestekar ve tabib Pehlevan Muhammet'in ölümü üzerine kaleme almıştır.

Dini Eserleri:

1- **Çihl Hadis:** Cami'nin aynı adlı eserinin 1481 yılında dörder mısralık kıtalar halinde yapılmış tercümesidir. Nevâî bu eserini Hüseyin Baykara'ya ithaf etmiştir

2- **Siracü'l- Müslimin:** Küçük bir akait kitabıdır. Şeriat hükümlerini, Allah'ın sekiz sıfatını ve İslam esaslarını manzum olarak anlatmaktadır.

3- **Münacaat:** Eser Tanrı'ya mensur bir yakarıştır. Secilerle örülmüş kısa cümlelerden kurulu samimi bir nesir örneğidir.

Diğer Eserleri:

1- **Muhakemü'l- Lügateyn:** Nevâî'nin dil alanında yazdığı ve milli şuurunu gösteren önemli bir eserdir. Nevâî bu eserinde kendi zengin dillerini bir kenara bırakarak Farsça'ya heveslenen genç şairleri uyarak Türkçe'nin Farsça'ya olan üstünlüğünü ispat etmeye çalışmıştır. Bu eser 1500 yılında yazılmıştır.

Örnek olarak yüz kelimeyi sıralar, bunlar ince anlam ayrılıklarını gösteren kelimelerdir. Farsça'da bunlar ancak bir iki kelime ile karşılanmaktadır. Daha sonra kelimenin sonuna getirilecek eklerle değişik anlamları karşılayan yeni kelimeler yapılabileceğini gösterir. Eserde ayrıca şairin kendi kitapları hakkında bilgiler de vardır.

- 2- **Mizanü'l-Evzân:** Nevâyî bu eserini 1492 yılından sonra Aruz hakkında toplu bilgiler vermek üzere üç bölüm halinde kaleme almıştır. Eserde Tuyuğ, koşuk, türkü, çenge, arazvari, muhabbetname gibi milli şekilleri de ele alır.
- 3- **Mahbubü'l-Kulûb:** 1500-1501 yılları arasında yazılmıştır. Sadi'nin Gülistan ile Cami'nin Baharistan'ını hatırlatır. Eser Nevi'nin şahsiyeti ile ilgili bilgiler verir. Üç kısma ayrılır. Kırk bölümden oluşan ilk kısım toplumdaki tabakalar ve çeşitli zümreden insanlar, on bölümlük ikinci kısımda iyi işleri övmeye ve kötülerini yerme konu edilir. Üçüncü kısımda ise ahlaki konular üzerinde durulur.
- 4- **Münşeat:** Nevâyî'nin mektuplarının toplandığı eseridir. Bu mektupların içinde Sultan Hüseyin Baykara'ya ve Bediüzzaman'a yazdığı mektuplar da bulunmaktadır. Bu mektuplarda Nevâyî'nin devri ve hayatı ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.
- 5- **Vakfiyye:** 1481 yılında yazılmış olan bu eser mensur olarak kaleme alınmıştır. Eserde Nevâyî'nin yapmış olduğu vakıflar hakkında bilgiler vardır.
- 6- **Nazmü'l Cevahir:** Hazreti Ali'ye atfedilen Nesrû'l-le ali adlı kitabın her Arapça vecize için bir rubai yazılarak tercüme edilmiş şeklidir.
- 7- **Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ:** (1485) Hazreti Adem'den Hazreti Muhammet'e kadar gelen peygamberlerle belli başlı hakimler hakkındaki menkıbeleri ihtiva eden bir eserdir.
- 8- **Tarih-i Mülük-i Acem:** (1485) Mensur bir eserdir. İçinde yarı mesnevi tarzında yazılmış iki beyitlik şiirlere de rastlanır. İran efsanevi tarihini anlatan bu eserde din, tarih ve mitoloji hakkında geniş bilgi verilir.

ABSTRACT

Ali Şir Nevâyî is done of the most important poets of the 15th century Turkish Cagatay Literature. He was a valuable statesman. He gave importanec to Turkish in his works and tried to make Turkish the literary language of the period. Ali Şir Nevâyî had nearly thirty works together with his divans.